Σαράντος Καργάκος: Μεσόγειος, Η υγρή μοίρα της Ελλάδος και της Ευρώπης (βιβλιοπαρουσίαση)

*Μάριος Νοβακόπουλος**
01/04/2024 - ΑΝΤΙΦΩΝΟ

Σαράντος Ι. Καργάκος, *Μεσόγειος, Η υγρή μοίρα τηςΕλλάδος και της Ευρώπης, Ιστορική και Γεωπολιτική Μελέτη*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007, 142 σελ. (κυκλοφόρησε με την εφημερίδα Παραπολιτικά).

Το βιβλίο του Σαράντου Καργάκου, *Μεσόγειος, Η υγρή μοίρα της Ελλάδος και της Ευρώπης*, είναι μία σύντομη αλλά εξαιρετικά πυκνή μελέτη, η οποία εισάγει τον αναγνώστη στον γοητευτικό όσο και ταραγμένο κόσμο της Μεσογείου, από την εξάπλωση των αρχαίων πολιτισμών ως τις συγκρούσεις των αρχών του 21ου αιώνα. Το έργο γράφτηκε το 2006 και εκδόθηκε το 2007, σε μία εποχή δηλαδή όπου η ευρύτερη περιφέρεια συνταρασσόταν από διαδοχικές εκρήξεις βίας. Είχε προηγηθεί η επίθεση στους Διδύμους Πύργους της Νέας Υόρκης την 11η Σεπτεμβρίου 2001, οι αμερικανικές εισβολές σε Αφγανιστάν (2001) και Ιράκ (2003), η δεύτερη Παλαιστινιακή Ιντιφάντα (2000-2005) με αποκορύφωμα την ισραηλινή επιχείρηση στην Γάζα (2004), οι πολύνεκρες βομβιστικές επιθέσεις σε Μαδρίτη (2004) και Λονδίνο (2005) και ο πόλεμος του Λιβάνου μεταξύ Ισραήλ και Χεζμπολάχ (2006).

Μέσα σε αυτό το οξυμένο περιβάλλον, το οποίο αναπτυσσόταν αμέσως μετά τους τρομερούς πολέμους της Γιουγκοσλαβίας και τη γενικότερη αναταραχή στο πρώην Ανατολικό μπλοκ, η ανησυχία του συγγραφέα αλλά και η κατακεραύνωση της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων είναι εμφανής. Το έργο ξεκινά με τους δυσοίωνους βιβλικούς όρους Αρμαγεδδών, Βεελζεβούλ και Λεβιάθαν. Ο Αρμαγεδδών, το γνωστό τοπωνύμιο της Χαναάν όπου τοποθετείται η τελική σύγκρουση με τις αντίθεες δυνάμεις κατά τις έσχατες ημέρες, αποτελεί σαφή παραπομπή στην απειλή ενός γενικευμένου, παγκοσμίου πολέμου. Η ανατολική θεότητα Βεελζεβούλ και ο θαλάσσιος δράκων Λεβιάθαν, του οποίου το όνομα έλαβε ο Thomas Hobbes για το γνωστό πολιτικό του σύγγραμμα, γίνονται σύμβολα του απολυταρχικού κράτους, με σαφείς αιχμές στην προϊούσα αμερικανική παγκοσμιοποίηση. Ο Λεβιάθαν, άλλωστε, ως δαιμονικός άρχων των υδάτων, υπενθυμίζει τον ρόλο της ναυτικής ισχύος.[1] Η κατανόηση των (κυριολεκτικώς) φλεγόντων εξελίξεων της Μέσης Ανατολής και της Βορείου Αφρικής προϋποθέτει την πολύ καλή γνώση του μείζονος χώρου «της Μεσογείου ως γεωπολιτικής ενότητας».[2]

Οι διεθνείς εξελίξεις ύστερα από την έκδοση του βιβλίου υπήρξαν αντίστοιχα κρίσιμες και δικαιώνουν απολύτως και την ανησυχία και το ερευνητικό ενδιαφέρον. Τα προηγούμενα έτη είδαν την αιματηρή αναταραχή της Αραβικής «Άνοιξης», συνεχιζόμενους εμφυλίους πολέμους σε Συρία, Λιβύη και Υεμένη, έξαρση της ισλαμιστικής τρομοκρατίας υπό το Ισλαμικό Κράτος, την επέκταση της επιρροής του Ιράν ύστερα από την αποχώρηση των ΗΠΑ από το Ιράκ, την χαώδη εκκένωση του Αφγανιστάν, την παρασκηνιακή διαπάλη για τις θαλάσσιες ζώνες, τους αγωγούς και τους υδρογονάνθρακες στη Μεσόγειο, το μεταναστευτικό πρόβλημα και τον τρέχοντα τραγικό πόλεμο στην Λωρίδα της Γάζας. Αν συμπεριληφθεί στο περιμεσογειακό σχήμα και ο Εύξεινος Πόντος, τότε προστίθεται και η μεγάλη πυριτιδαποθήκη του πλανήτη, ο κοσμοϊστορικής σημασίας ουκρανικός πόλεμος.

Όνομα και φυσικά χαρακτηριστικά

Η λέξη Μεσόγειος, όσο και εάν μοιάζει παράδοξο, δεν είναι ελληνικής προέλευσης. Εισήλθε στην ελληνική γλώσσα μεταφρασμένη από τα γαλλικά, στο βιβλίο «Γεωγραφία παλαιά και νέα» του

επισκόπου Αθηνών Μελετίου (1807). Ο Ηρόδοτος ο Αλικαρνασσεύς, πατέρας της ιστορίας αλλά και της γεωγραφίας, δεν την ονόμαζε ως σύνολο, παρά μόνο τα τμήματά της. Για τον γεωγράφο της ρωμαϊκής εποχής, Στράβωνα, ήταν η «ἐντὸς» και η «καθ' ἡμᾶς θάλασσα». «Ἐντὸς» (μέσα, δηλαδή, από τις στήλες του Ηρακλέους) την χαρακτήριζε και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης. Τους όρους αυτούς μετέφρασαν οι Ρωμαίοι ως mare nostrum και mare internum. Τον 3ο αιώνα μ.Χ. ο Ρωμαίος γεωγράφος Γάιος Ιούλιος Σολίνος έκανε πρώτος την χρήση του όρου mare mediterraneum, Μεσόγειος θάλασσα.[3]

Ο συγγραφέας δίνει στοιχεία για τη φυσική γεωγραφία της θάλασσας, την έκταση και τις διαστάσεις της. Μιλώντας για τις (φυσικές) εξόδους της, τις Ηράκλειες στήλες δηλαδή (Γιβραλτάρ) και τα Στενά του Βοσπόρου και του Ελλησπόντου, και με αφορμή τα ταξίδια του Πυθέως του Μασσαλιώτου στον Ατλαντικό ωκεανό ως τις Κασσιτερίδες νήσους και την Θούλη, σημειώνει πως «*τα περάσματα αυτά ήσαν και εξακολουθούν να είναι ελεγχόμενα*».[4] Μία επιδερμική έστω επισκόπηση της ιστορίας δείχνει την κολοσσιαία σημασία, από τον Πελοποννησιακό πόλεμο έως σήμερα, της κυριαρχίας επί των Στενών, και την στρατηγική αξία του Βυζαντίου-Κωνσταντινουπόλεως, του Ελλησπόντου και της Καλλιπόλεως, των Αιγαίων νήσων κλπ. Ο δε βράχος του Γιβραλτάρ υπήρξε μέγιστο τρόπαιο των Βρετανών στους πολέμους κατά των Ισπανών και Γάλλων, το οποίο ως την σήμερον διαφυλάσσουν ζηλότυπα.

Σε ένα έργο με θέμα τη Μεσόγειο δεν θα μπορούσε να λείπουν παραπομπές στον Γάλλο ιστορικό της σχολής των Annales, Fernand Braudel. Από το θεμελιώδες βιβλίο του «*Μεσόγειος*», προέρχεται το εξής ενδιαφέρον παράθεμα: «*Η Μεσόγειος δεν είναι μία θάλασσα, αλλά πολλές διαδοχικές υγρές πεδιάδες που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσα από περισσότερο ή λιγότερο πλατιές διόδους*». Τούτη η διατύπωση, αν και γλωσσικά παράδοξη, είναι επιτυχής, καθώς τονίζει συγχρόνως τη σχετική αυτονομία και ιδιαιτερότητα κάθε πελάγους και θαλάσσιας περιφέρειας της Μεσογείου, η οποία έχει τα δικά της χαρακτηριστικά και επηρεάζει αντίστοιχα τον βίο των παρακτίων λαών, αλλά και τη μόνιμη διασύνδεσή τους σε ένα λειτουργικό όλον. Το Αιγαίο δικαιότατα ονομάζεται ως «*η πιο φιλόξενη θάλασσα της ιστορίας*».[5]

Ο Σ. Καργάκος δίνει έναν ευρύ ορισμό στον κόσμο της Μεσογείου και του «*περιμεσογειακού χώρου*». Περιλαμβάνει, πέραν των αυστηρά μεσογειακών-παραλίων χωρών, την χερσόνησο του Αίμου, τη Μικρά Ασία, τα κράτη του Ευξείνου Πόντου, τη Μέση Ανατολή μαζί με το Ιράν και την Αραβία, και τη Βόρειο Αφρική.[6] Τούτη η επέκταση σε περιοχές οι οποίες τεχνικά μιλώντας δεν βρέχονται από τη Μεσόγειο (αν και τυπικά ο Εύξεινος Πόντος είναι τμήμα της), ευλόγως εξηγείται από τη σημασία της διασύνδεσης της Μεσογείου με όμορες θάλασσες, όπως η Ερυθρά και ο Περσικός κόλπος, και η άμεση αλληλεπίδραση των συμβάντων και των συμφερόντων στην όλη περιφέρεια με τον γεωγραφικό πυρήνα της. Για να αναφερθεί το πλέον πρόσφατο παράδειγμα, η σύγκρουση στην Γάζα κινητοποίησε τους συμμάχους του Ιράν, αντάρτες Χούθι της βόρειας Υεμένης, να απειλήσουν με UAV και πυραύλους τις θαλάσσιες συγκοινωνίες στο στενό του Άντεν, εκτρέποντας την εμπορική κυκλοφορία και προκαλώντας την ατλαντική αντίδραση. Οι αραβικές μοναρχίες και το Ιράν έχουν μεγάλη επιρροή και εμπλοκή στα θέματα του Ιράκ και της Συρίας, η Τουρκία διατηρεί βάσεις σε Τζιμπουτί και Κατάρ κ.ο.κ.

Το κοινό κλίμα, η γεωγραφία και οι ανταλλαγές μεταξύ των λαών της Μεσογείου έχουν δημιουργήσει έναν κοινό «*τροφικό πολιτισμό*», την παγκοσμίως επαινετή Μεσογειακή κουζίνα. «*Πάνω σε αυτά*», σημειώνει ο Σ. Καργάκος, «*η Ελλάδα κακώς δεν έχει αναπτύξει μια οικονομική πολιτική με οικουμενικό βεληνεκές*». Η διατύπωση ιδεών και συμβουλών για το ελληνικό μέλλον, όπως και η πικρία για τη διαχρονική ολιγωρία των αρμοδίων, διαπερνά το σύνολο του βιβλίου και αποτελεί από τις πιο ενδιαφέρουσες πλευρές του. Τέλος, ενδιαφέρον έχει η έκθεση από το συγγραφέα – εν είδει παράθεσης παλαιότερων αντιλήψεων και δίχως να τις ενστερνίζεται – των

φυλετικών, ανθρωπολογικών θεωριών πάνω στον Μεσογειακό άνθρωπο (homo mediterraneus),[7] οι οποίες ήταν δημοφιλείς πριν την έλευση της σύγχρονης γενετικής και συναντώνται ακόμη σε εγκυκλοπαίδειες έως τα μέσα του 20ου αιώνα.

Γεωπολιτική θεωρία

Όπως προδίδει ο υπότιτλός του, το βιβλίο αναφέρεται και σε ζητήματα γεωπολιτικής θεωρίας, ακολουθώντας την σκέψη κλασσικών διανοητών του κλάδου. Η γεωπολιτική είναι όρος ο οποίος, ειδικά στις ημέρες μας, χρησιμοποιείται πληθωριστικά και καταχρηστικά, ως συνώνυμο των διεθνών σχέσεων ή της διπλωματίας. Ακόμη, η χρήση των πορισμάτων της ως αιωνίων νόμων οι οποίοι υποδεικνύουν υποχρεωτικές πολιτικές, καθώς και η σύνδεση του όρου (geopolitik) με τις κατακτητικές επιδιώξεις της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας στον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο, έχουν περιβάλλει την γεωπολιτική με ένα νέφος παρεξηγήσεων και επιφυλάξεων. Υπάρχουν βέβαια πολλές σχολές γεωπολιτικής, η αγγλοαμερικανική, η γαλλική και η γερμανική, με διαφορετικές προτεραιότητες, ή η κριτική γεωπολιτική η οποία απορρίπτει την κρατοκεντρική προσέγγιση κ.ο.κ. Η έκδοση και διάδοση της σχετικής βιβλιογραφίας αναπτύσσεται στην Ελλάδα ιδίως μετά το 2000.

Οι παρατηρήσεις του Σ. Καργάκου σχετικά με την γεωπολιτική (με τη στενή έννοια του όρου, και όχι όσον αφορά τη γενικότερη σημασία των γεωγραφικών δεδομένων στις διεθνείς σχέσεις) είναι σαφώς επηρεασμένες από τις προαναφερθείσες παρεξηγήσεις, όπως αναπαράγονται ακόμη από τη διεθνή βιβλιογραφία.[8] Γίνεται κατ’ αρχήν λόγος για τον Friedrich Ratzel, θεμελιωτή της πολιτικής γεωγραφίας, τον Σουηδό πολιτικό Rudolf Kjellen, ο οποίος εισήγαγε τον όρο γεωπολιτική, και τον Ολλανδο-Αμερικανό Nicholas John Spykman, ενώ ως σύγχρονος «δάσκαλος» της γεωπολιτικής, σε θεωρία και πράξη, ονομάζεται ο Henry Kissinger. Περί τον Ratzel, δίνεται κυρίως βάση στο σχήμα του «ζωτικού χώρου» (Lebensraum), και του πως μαζί με τις μεταγενέστερες βιολογικές-φυλετικές θεωρίες οδήγησε στην γερμανική ιδεολογία υπεροχής, η οποία συμπυκνώνεται στο γνωστό σύνθημα Deutschland uber alles. Ο συγγραφέας, με την επιφύλαξη πως «*ίσως σφάλλ[ει] σε αυτό*», ανάγει την πραγματική εμφάνιση της γεωπολιτικής την εποχή της διεκδίκησης της παγκόσμιας κυριαρχίας από τον εθνικοσοσιαλισμό.[9] Η κρίση αυτή επαναλαμβάνει τις προαναφερθείσες ερμηνείες οι οποίες γεννήθηκαν στον φιλελεύθερο και τον σοσιαλιστικό κόσμο μετά την οδυνηρή εμπειρία του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και από την συνειδητή προπαγάνδα των Συμμάχων σχετικά με τη διογκωμένη επίδραση του καθηγητή Karl Haushofer και ενός υποτιθέμενου «ινστιτούτου γεωπολιτικής» στο Μόναχο, στα πολεμικά σχέδια του Αδόλφου Χίτλερ.[10] Ακόμη, νεότερες έρευνες έχουν αποσαφηνίσει πως η σύνδεση της κλασσικής γερμανικής γεωπολιτικής με αντιλήψεις ντετερμινιστικές, δαρβινικές και φυλετιστικές ανάγεται όχι τόσο στις πρωτογενείς διατυπώσεις του Ratzel, αλλά από την πρόσληψη και τροποποίησή τους από τους Kjellen και Haushofer.[11] Ο Σ. Καργάκος στέκεται, πάντως στην έννοια της «αίσθησης του χώρου» (Raumsin) του Ratzel, κάτι το οποίο παρατηρεί πως «*έλειπε πάντοτε από τους Έλληνες πολιτικούς, που μιλούσαν – και μιλούν – ανεμωλίως*[12] *περί μικρής Ελλάδος, αγνοώντας τελείως την γεωπολιτική σημασία που έχει ο χώρος της*».[13]

Στο έργο του Mackinder, Βρετανού γεωγράφου και υπέρμαχου της αυτοκρατορίας, σημειώνεται η μέγιστη σημασία την οποία έχει ο έλεγχος της Μεσογείου και των Βαλκανίων, και ειδικότερα όλων των Ελλάδας, για την κυριαρχία στην Heartland, την γεωπολιτική καρδιά της Γης η οποία χονδρικά περιλαμβάνει το εσωτερικό της βόρειας-κεντρικής Ευρασίας και την ανατολική Ευρώπη.[14] Στρατηγικές θέσεις όπως το Σουέζ, και τα «ακίνητα αεροπλανοφόρα» της Κύπρου και της Μάλτας ήταν απαραίτητοι σταθμοί της αυτοκρατορικής οδού από τη Βρετανία ως τις Ινδίες.[15] Κλείνοντας με τη Γερμανία του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου και τον Haushofer, ο συγγραφέας αναφέρει πως στόχος του Χίτλερ ήταν η διπλή προέλαση μέσω Καυκάσου και

Αιγύπτου, τα σκέλη της οποίας θα συνέκλιναν ανατολικά της Τουρκίας. «*Συνεπώς, η γερμανική επίθεση κατά της Ελλάδος θα γινόταν έτσι κι αλλιώς. Το "αεροπλανοφόρο" Κρήτη ήταν πολύ ελκυστικό*».[16]

Η Μεσόγειος των αρχαίων Ελλήνων

Κάθε ιστορική προσέγγιση του μεσογειακού κόσμου δεν θα μπορούσε παρά να δώσει πρωτεύουσα βάση στους Έλληνες, οι οποίοι συνδέθηκαν όσο λίγοι λαοί με την εξερεύνηση και τον αποικισμό της, ενώ προσέδεσαν άρρηκτα την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική τους ζωή με τη θάλασσα. Οι Έλληνες, λέγει ο Σ. Καργάκος, δεν είχαν την γεωπολιτική ως επώνυμη επιστήμη, αλλά εμφορούνταν από διαυγή και πρακτική «*γεωπολιτική αντίληψη όλου του θαλασσίου χώρου*». Σε ένα απόσπασμα από τον πλατωνικό *Φαίδωνα*, τον περίφημο διάλογο του Σωκράτους με τους μαθητές του αμέσως πριν πιεί το κώνειο, οι Έλληνες, έτσι όπως ακροβολίζονται στις ακτές της Μεσογείου – από τις Ηράκλειες Στήλες ως τον Φάσιδα ποταμό (της Κολχίδος) – παρομοιάζονται με βατράχια ή μυρμήγκια γύρω από ένα τέλμα.[17] Γνωστότερες στην ιστορία υπήρξαν οι θαλασσοκρατίες των Μινωιτών, των Αθηναίων, αλλά και των μεγάλων ανταγωνιστών των Ελλήνων, Φοινίκων και Καρχηδονίων. Εξαιρετικά σημαντική ήταν η επίδραση των αποικιστικών πόλεων,[18] όπως της Μιλήτου ή των Μεγάρων, από τα οποία προήλθε το Βυζάντιο, το βάθρο από όπου αργότερα θα υψωνόταν η Νέα Ρώμη. Τελικά, η κυριαρχία της θάλασσας πέρασε στους Ρωμαίους, οι οποίοι αντίθετα με τους προηγούμενους δεν μπορούν να θεωρηθούν κατ' εξοχήν θαλασσινός λαός. Περικυκλωμένη απολύτως από ρωμαϊκές ακτές, δίκαια η Μεσόγειος χαρακτηρίστηκε *mare nostrum*, η δική μας θάλασσα – όχι μόνον ως μετάφραση του ελληνιστικού «καθ' ἡμᾶς», όπως προαναφέρθηκε, αλλά και με την έννοια της ιδιοκτησίας και της κυριαρχίας. Αντίστοιχη θέση είχε επί μακρόν, έπειτα από τη διάσπαση του μεσογειακού κόσμου από τις γερμανικές και αραβικές εισβολές, ο Εύξεινος Πόντος για το Βυζάντιο.[19]

Πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη σχέση των Ελλήνων με τη θάλασσα μπορούν να εξαχθούν από την εξέταση των πρωταρχικών μνημείων της μυθολογίας τους. Η Ιλιάδα, ως εκστρατεία του Μυκηναϊκού κόσμου εναντίον της Τροίας, έχει ιδωθεί και ως απεικόνιση του αγώνα για τον έλεγχο του Ελλησπόντου και της δι' αυτού εμπορικής-ναυτικής κίνησης,[20] η δε Οδύσσεια εξιστορεί την τόλμη αλλά και το δέος των πρώτων εξόδων από το οικείο, φιλόξενο Αιγαίο προς τα ανοικτά πελάγη της Μεσογείου. Με τον ίδιο τρόπο η Αργοναυτική εκστρατεία απηχεί τις πρώτες εξορμήσεις των Ελλήνων στον Εύξεινο Πόντο, ο οποίος σύντομα γέμισε με αποικίες. Αξιοσημείωτη είναι και η παράδοση για ταξίδι επιστροφής των Αργοναυτών μέσω του Δούναβη, και έπειτα από την Αδριατική και την Τυρρηνική θάλασσα.[21]

Στους ιστορικούς χρόνους, το Μαντείο των Δελφών συντόνιζε τα αποικιστικά εγχειρήματα των Ελλήνων, κατευθύνοντάς τους προς τον έναν ή τον άλλον προορισμό, το δίχως άλλο χάρη στο πλήθος εγκύρων πληροφοριών που συνέλεγε από τους προσκυνητές του. Τούτο, λέγει ο συγγραφέας, το καθιστούσε ένα «είδος σημερινού think tank» και «το πρώτο ινστιτούτο γεωπολιτικής» – το οποίο, όπως και σημερινά, είχε τις σκοπιμότητές του. Δεν διαμαρτυρόταν τυχαία ο Δημοσθένης πως η Πυθία «φιλιππίζει».[22] Πρωτοπόροι της γεωπολιτικής σκέψης όμως πρέπει να υπήρξαν και οι Αθηναίοι, όπως φαίνεται από τα μεγαλεπήβολα σχέδια του Αλκιβιάδη για την επαύριο της Σικελικής εκστρατείας, εάν είχε βεβαίως αίσια κατάληξη. Ο Θουκυδίδης αναφέρεται στην Καρχηδόνα ως επόμενο στόχο του φιλόδοξου πολιτικού, κατά τη διάρκεια της συζήτησης στην Εκκλησία του Δήμου πριν την εκστρατεία.[23] Ο Συρακούσιος ηγέτης Ερμοκράτης είχε επίσης αντιληφθεί την έκταση των αθηναϊκών στοχεύσεων, για αυτό και κάλεσε τους συμπολίτες του να στείλουν προτάσεις συμμαχίας στις άλλες πόλεις της Σικελίας, την Ιταλία και την Καρχηδόνα, για σύμπηξη κοινού μετώπου.[24] Αργότερα, όταν είχε πλέον αυτομολήσει στην Σπάρτη, ο ίδιος ο Αλκιβιάδης εξέθεσε λεπτομερώς το σχέδιό του ενώπιον της Εκκλησίας των Λακεδαιμονίων, για να

τους δείξει τον βαθμό της αθηναϊκής επεκτατικότητας και να τους πείσει να βοηθήσουν άμεσα και έμπρακτα τις Συρακούσες. Την κατάκτηση της Σικελίας θα ακολουθούσε αυτή της Ιταλίας, της Καρχηδόνας και της «*ἀρχῆς*» αυτής (των αποικιών της δηλαδή στη δυτική Μεσόγειο). Οι Αθηναίοι θα αξιοποιούσαν τους πόρους της νέας τους αυτοκρατορίας για να σχηματίσουν μία ακαταμάχητη δύναμη: Έλληνες, Ίβηρες και άλλους βαρβάρους μισθοφόρους, ιταλική ξυλεία για τα πλοία, άφθονο σιτάρι. Θα ακολουθούσε ο αποκλεισμός και εν τέλει η κατάκτηση της ίδιας της Πελοποννήσου, με στόχο η Αθήνα «*τοῦ σύμπαντος Ἑλληνικοῦ ἄρξειν*».[25]

Οι διεκδικητές της Μεσογειακής ηγεμονίας

Την ρωμαϊκή θαλασσοκρατία κληρονόμησε το Βυζάντιο, το οποίο όμως νωρίς στην ύπαρξή του αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει ναυτικούς ανταγωνιστές, πρώτα τους Βανδάλους της βορειοδυτικής Αφρικής (6ος αι.) και έπειτα του Άραβες. Ο συγγραφέας θεωρεί πως οι Άραβες ίσως να κατάλαβαν καλύτερα από το Βυζάντιο τη σημασία της Μεσογείου. Δεν ακολουθεί ενδελεχέστερη αιτιολόγηση της κρίσης αυτής. Θα μπορούσε όμως κανείς να σκεφθεί ότι οι Άραβες, σχεδόν αμέσως μετά την εξόρμησή τους από την έρημο, μετέφεραν τη βάση τους από την Μέκκα στη Δαμασκό και άρχισαν να οργανώνουν στόλο, καθιστάμενοι πολύ γρήγορα κυρίαρχοι πολλών νησιών και ακτών και πολιορκώντας δις την Κωνσταντινούπολη (674-678, 717-718). Το Βυζάντιο από την άλλη, αν και στήριζε την ευημερία και την ασφάλειά του σε πολύ μεγάλο βαθμό στη ναυτική ισχύ και το ακώλυτο θαλασσινό εμπόριο, δεν έδινε πάντοτε τη δέουσα προσοχή στη συντήρηση ενός αξιομάχου στόλου.[26] Το μεσουράνημα της Μακεδονικής δυναστείας συνοδεύτηκε από μεγάλες πολεμικές επιτυχίες στη θάλασσα, και η παρακμή από τα μέσα του 11ου αιώνα, από την εγκατάλειψη του στόλου. Την θέση της βυζαντινής υπεροχής πήραν οι ανερχόμενες ιταλικές δημοκρατίες, ειδικά η Βενετία και η Γένουα. Αποσπώντας εμπορικά προνόμια και ατέλειες από το Βυζάντιο σε αντάλλαγμα της αμυντικής συνδρομής των στόλων τους, κυριάρχησαν στο εμπόριο και συνέβαλαν στο μαρασμό και την αποικιοποίηση της αυτοκρατορίας. Όταν το 1204 οι Σταυροφόροι επιτέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, δεν υπήρχε βυζαντινό ναυτικό να την υπερασπίσει. Μία σύντομη αναλαμπή γνώρισαν οι βυζαντινές δυνάμεις στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, η οποία όμως δε συνεχίστηκε μετά τους πρώτους Παλαιολόγους.

Τελικά ήταν οι Τούρκοι που κυριάρχησαν σε μείζον τμήμα της Μεσογείου, φράζοντας τον δρόμο των δυτικών εμπόρων προς την Ανατολή. Τούτο το εμπόδιο τροφοδότησε τις προσπάθειες για ανεύρεση εναλλακτικής οδού προς την Ινδία, και δεν είναι τυχαίο πως ένας Γενουάτης, ο Χριστόφορος Κολόμβος, θα άνοιγε δρόμο για το Νέο Κόσμο και την εποχή των εξερευνήσεων.[27] Παρά την ήττα τους στη Ναύπακτο το 1571, οι Τούρκοι πέτυχαν να «εκθρονίσουν» τους Βενετούς από τη μεσογειακή τους κυριαρχία και να τους αφαιρέσουν όλες σχεδόν τις αποικίες τους.[28] Ο Σ. Καργάκος κάνει μία αναδρομή στην ανάπτυξη της οθωμανικής θαλάσσιας ισχύος, με διαβόητους ναυμάχους όπως ο Πίρι Ρέις και ο Μπαρμπαρόσα, και προειδοποιεί πως «*θα ήταν σοβαρό σφάλμα πάντως ένας σύγχρονος μελετητής να πιστεύει ότι οι Τούρκοι δεν δημιούργησαν παράδοση ναυτική*». Την ισχύ των σουλτάνων στη θάλασσα κλόνισε η Ναύπακτος και εκμηδένισε η συντριβή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου στο Ναυαρίνο (1827).[29]

Στους νεότερους χρόνους εμφανίστηκαν κι άλλοι επίδοξοι κυρίαρχοι της Μεσογείου. Η πολιτική του Λουδοβίκου ΙΔ’ και του Ναπολέοντος προσέκρουσε στην αντίδραση της Αγγλίας, της οποίας το ναυτικό αποτύπωμα αναπτυσσόταν ραγδαία. Η εκστρατεία του Ναπολέοντος στην Αίγυπτο και την Συρία απειλούσε τις επικοινωνίες του Λονδίνου με την Ινδία, τη σημαντικότερη κτήση της Βρετανικής αυτοκρατορίας. Ο περίφημος ναύαρχος Νέλσων, με δύο συντριπτικές νίκες στο Αμπουκίρ (1798, στις εκβολές του Νείλου) και στο Τραφάλγκαρ (1805, στα δυτικά του Γιβραλτάρ), ενταφίασε οριστικά τα γαλλικά όνειρα. Η Μεγάλη Βρετανία παρέμεινε αδιαφιλονίκητος κυρίαρχος της Μεσογείου μέχρι το τέλος του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου.[30]

Αποκλεισμένη στα βορειοανατολικά της Ευρώπης, η Ρωσία για καιρό έμενε ξένη στα τεκταινόμενα της Μεσογείου. Η αυξανόμενη φιλοδοξία της όμως να παίξει ρόλο μεγάλης δύναμης περνούσε απαραίτητα από την απόκτηση εξόδου στις «θερμές θάλασσες». Πολεμώντας τους Οθωμανούς, πρώτα ο Πέτρος ο Μέγας και ύστερα η Αικατερίνη κατόρθωσαν να ελέγξουν τη βόρεια ακτή του Ευξείνου Πόντου, με μόνιμο βλέμμα στον Βόσπορο και την Ανατολική Μεσόγειο. Ο συγγραφέας τονίζει εδώ πόσο υποτιμημένη ιστορικά είναι η ναυμαχία του Τσεσμέ κατά τα Ορλωφικά (1770), ως ορόσημο της ανόδου της ρωσικής δύναμης, αλλά και υποχώρησης της τουρκικής.[31] Εκτενής είναι η αναφορά στην μεσογειακή πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία με ένα εντατικό πρόγραμμα ναυπηγήσεων παρέταξε έναν ισχυρό στόλο πλοίων επιφανείας και υποβρυχίων, ο οποίος ανταγωνιζόταν ανοικτά τις ΗΠΑ. Ιθύνοντες νόες αυτής της σοβιετικής ναυτικής ανόδου ήταν οι ναύαρχοι Κουζνέτσωφ, επί Ιωσήφ Στάλιν, και Γκορσκώφ, επί Νικήτα Χρουτσώφ.[32] Ενδιαφέρον θα ήταν να προστεθεί πως οι Σοβιετικοί αντιστάθμιζαν την σχετική έλλειψη ναυτικών βάσεων στη Μεσόγειο με τη δημιουργία τεχνητών αγκυροβολίων, μεταξύ των οποίων και ένα έξω από τα Κύθηρα,[33] καθώς και η πίεση του Ιωσήφ Στάλιν επί της Τουρκίας για να ελέγξει τα Στενά αμέσως μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.[34]

Μία θάλασσα σε κρίση

«*Κι έτσι… φτάσαμε στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον πρώτο πόλεμο της ιστορίας που είχε μυρωδιά πετρελαίου. Την ίδια μυρωδιά είχε και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος αλλά πιο έντονα την έχει ο Τρίτος, που άρχισε πριν ακόμα λήξει ο Δεύτερος, συνεχίζεται με μερικά διαλείμματα μέχρι σήμερα, αλλ' ακόμη δεν έχει φθάσει στο κορύφωμά του*».[35]

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι αδιάκοπες συγκρούσεις στην ευρύτερη Μεσόγειο – Εγγύς Ανατολή την περίοδο 2001-2006 τροφοδότησαν σε μεγάλο βαθμό τη συγγραφή του βιβλίου. Η γεωγραφία και ιστορία αποτελούν το υπόβαθρο για την πολιτική ανάλυση και σχολιασμό, τα οποία αφορούν τόσο τα μεγάλη διεθνή θέματα και τις επίκαιρες συγκρούσεις, όσο και το μέλλον του Ελληνισμού.

Το πετρέλαιο είναι κυριολεκτικά ως διακύβευμα των μεσανατολικών πολέμων και αλλά και σύμβολο της απληστίας των δυνάμεων. Στο δίπολο (ισλαμικός) φονταμενταλισμός και πετρέλαιο, ο Σ. Καργάκος υποδεικνύει σαν πραγματική αιτία του πολέμου το δεύτερο. Προειδοποιεί πως η καταστροφή της Μέσης Ανατολής θα οδηγήσει «*εκατοντάδες εκατομμύρια Άραβες να έρθουν κολυμπώντας και να μαυρίσουν την λευκή Ευρώπη*», προεικονίζοντας τη συνεχιζόμενη μεταναστευτική κρίση, ειδικά δε την έξαρση του 2015 η οποία δοκίμασε την ευρωπαϊκή πολιτική.[36] Στις ενδιαφέρουσες και ως ένα σημείο εύστοχες προβλέψεις του βιβλίου αυτού συγκαταλέγεται η εκτίμηση πως κερδισμένες στην παγκοσμιοποίηση, την οποία υποτίθεται πως ποδηγετούν οι ΗΠΑ, θα είναι η Κίνα, η Ρωσία, καθώς και η Ινδία και η Βραζιλία.[37] Για την Κύπρο, επισημαίνεται πως η σημασία της για το θέατρο της Μέσης Ανατολής διευκόλυνε την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2004, καθώς για τους δικούς τους λόγους ΕΕ, Ρωσία και ΗΠΑ δεν επιθυμούν τον τουρκικό έλεγχο επί ολόκληρου του νησιού. «*Οι τουρκικές πιέσεις θα ενταθούν, όταν θα αρχίσει η αξιοποίηση των υποβρυχίων κοιτασμάτων πετρελαίου*», όπερ και εγένετο.[38] Τονίζεται το τεχνητό και εύθραυστο του κράτους του Λιβάνου, το οποίο μαζί με την υπό τουρκικό έλεγχο Αλεξανδρέττα θεωρούνται ουσιαστικά συριακές προεκτάσεις προς την θάλασσα, με δυνατότητα επωφελούς σύνδεσης με την Κύπρο.[39]

Η επαλήθευση της προειδοποίησης πως, αν η αποχώρηση των ΗΠΑ από το Ιράκ γίνει «*με όρους ατίμωσης όπως συνέβη στο Βιετνάμ, θα προκ[ληθεί] παγκόσμια ανεμοζάλη*»,[40] υπήρξε πολύ οδυνηρή για τον μεσογειακό κόσμο τα χρόνια που ακολούθησαν. Το 2011 οι Αμερικανοί αποσύρθηκαν από το Ιράκ, το οποίο ναι μεν παραμένει τύποις ένα ενιαίο, κυρίαρχο κράτος, στην πραγματικότητά όμως διασπάται πάνω σε φυλετικές και θρησκευτικές διαιρέσεις, ενώ ξένες και

εντόπιες παραστρατιωτικές δυνάμεις δρουν ανεξέλεγκτα. Το πιο φοβερό, βέβαια, ήταν η άνοδος του Ισλαμικού Κράτους μέσα στο χάος του Συριακού εμφυλίου πολέμου, το οποίο έφθασε ως τις πύλες της Βαγδάτης και πυροδότησε ένα παγκόσμιο κύμα ισλαμιστικής τρομοκρατίας. Το 2021 είχαμε βέβαια και την χαώδη, δίκην ατάκτου φυγής εκκένωση του Αφγανιστάν από τις συμμαχικές δυνάμεις. Η εικόνα αδυναμίας και ασυνεννοησίας την οποία εξέπεμψαν οι ΗΠΑ εκείνες τις ημέρες, το δίχως άλλο υπονόμευσε το βάσιμο της γενικότερης αποτρεπτικής τους ικανότητας, ενθαρρύνοντας την Ρωσία να εισβάλει στην Ουκρανία τον Φεβρουάριο του επόμενου έτους.[41]

Η κινητοποίηση της Ευρώπης και των θεσμών της είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη οποιουδήποτε εγχειρήματος μεσογειακής συμφιλίωσης και συνεργασίας. Ο Σ. Καργάκος θεωρεί πως η απομάκρυνση από τον ανέφικτο στόχο της «ένωσης» (δηλαδή της δημιουργίας ενός συγκεντρωτικού υπερ-κράτους) και η προώθηση της «ενότητας» βασικών σκοπών, με σεβασμό στα έθνη-μέλη, θα διευκολύνει την Ευρώπη να αποκτήσει ουσιαστικό λόγο στα μεσογειακά πράγματα και να αποτρέψει τον Αρμαγεδδώνα.[42] Η συνεννόηση με τα κράτη της Βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής θα μπορούσε να γίνει με όρους συμπληρωματικότητας. Η Ευρώπη έχει την ένοπλη ισχύ και τα οικονομικά μέσα, ενώ οι αραβικές χώρες την ενέργεια, δηλαδή πετρέλαιο. Η συνένωση των δύο μπορεί να γίνει βάση μακροπρόθεσμης σύμπλευσης, με στόχο την ειρήνη και την ανεξαρτησία του ευρωμεσογειακού κόσμου.[43] Και εδώ φαίνεται, εμμέσως πλην σαφώς, η πρόταση για αποδέσμευση από την αμερικανική ηγεμονία, η οποία κρίνεται ως βασικός ένοχος για τους περιφερειακούς πολέμους. Από την άλλη οι πρόσφατες διεθνείς κρίσεις κατέστησαν φανερή την απόλυτη αμυντική ανεπάρκεια ακόμη και των μεγαλύτερων ευρωπαϊκών κρατών, τα οποία σπεύδουν υπό την προστατευτική αιγίδα της Ουάσινγκτον.

Η θάλασσα του μίσους

Για την αραβο-ισραηλινή σύγκρουση, σήμερα εντοπισμένη στο Παλαιστινιακό, οι σημειώσεις του συγγραφέα είναι ιδιαίτερα επίκαιρες. Τα κράτη προγεφυρώματα ή χωροφύλακες, προειδοποιεί, δεν είναι βιώσιμα. Το Ισραήλ νικά και θα νικήσει ξανά στο μέλλον, όμως η στάση του έναντι των Παλαιστινίων κάνει την διεθνή κοινή γνώμη να στρέφεται ολοένα και περισσότερο εναντίον του, ώσπου μία μέρα οι Άραβες μπορεί να διδαχθούν από τις πολυάριθμες ήττες τους και να ανατρέψουν τις ισορροπίες.[44] Η απομόνωση του Ισραήλ, όσο βαριά οπλισμένου και αμείλικτου, προκαλεί μία μόνιμη κατάσταση εσχάτου κινδύνου: «*…το Ισραήλ, που ως αιχμή δόρατος έχει σφηνωθεί στον αραβικό κορμό, θα κινδυνεύσει να πάθει ό,τι και ο περίφημος Ολυμπιονίκης Μίλων Κροτωνιάτης, που έμπηξε τα δάκτυλά του σε μια ρωγμή ενός κορμού για να τον σχίσει, αλλά έπεσαν οι σφήνες, η σχισμή έκλεισε και μάγκωσε τα δάκτυλα του Μίλωνος, τον οποίον κατασπάραξαν τα θηρία του δάσους*».[45]

Τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο πόλεμος στην Γάζα μετρά δεκάδες χιλιάδες θύματα μεταξύ των αμάχων. Οι αδυσώπητοι βομβαρδισμοί του Ισραήλ έχουν προκαλέσει τέτοιαν κατακραυγή που ψυχραίνουν ακόμη και τη στάση των διαχρονικών δυτικών συμμάχων του. Η δυσαρέσκεια των ΗΠΑ έναντι της υπερεθνικιστικής κυβέρνησης Νετανιάχου είναι πολύ μεγάλη, καθώς η τελευταία έχει διαχρονικά πράξει το παν για να ακυρώσει εν τοις πράγμασι την πάγια επιθυμία της Ουάσινγκτον για «λύση δύο κρατών». Στον μη δυτικό κόσμο, ούτως ή άλλως φιλικά προσκείμενο προς την Παλαιστίνη από τον καιρό του Ψυχρού πολέμου (λόγω του αντι-αποικιακού κινήματος και της σοσιαλιστικής απόκλισης της PLO), η αγανάκτηση είναι ακόμη μεγαλύτερη. Η οικουμενική κατακραυγή για τις ωμότητες της ισλαμιστικής-τρομοκρατικής Χαμάς κατά την επίθεση της 7ης Οκτωβρίου, έχει επισκιαστεί από το συλλογικό δράμα των κατοίκων της Γάζας, καθώς και την αποκάλυψη σχεδίων για πιθανό εκτοπισμό τους. Η ίδια η επίθεση αυτή προκάλεσε μεγάλη εντύπωση, καθώς υπήρξε συντριπτική σε ένταση και κλίμακα και αιφνιδίασε την υποτιθέμενη ως άτρωτη ισραηλινή άμυνα και τις υπηρεσίες πληροφοριών.

Η κατάσταση βαίνει από αδιέξοδο σε αδιέξοδο, με τον διαρκή κίνδυνο επέκτασης του πολέμου, όσο γιγαντώνονται τα πάθη, τα μίση και οι αντεκδικήσεις. Ως Μανιάτης αλλά και παιδί της Κατοχής και του Εμφυλίου, ο Σ. Καργάκος υποδεικνύει μία διαφυγή από τον φαύλο κύκλο της βίας μέσα από την πείρα του τόπου του με το φαινόμενο της βεντέτας: «*Για να σταματήσει στη Μάνη ο αλληλοσκοτωμός, ο λεγόμενος "γδικιωμός", με μεσολάβηση τρίτων, γινόταν μια τελετή, ας την πούμε αδελφοποιήσεως, η "ψυχαδερφοσύνη", οπότε η οικογένεια του θύματος συγγένευε με την οικογένεια του θύτη. Μια τέτοια συγγένεια έσωσε δύο φορές τη μάνα μου κι εμένα στα χρόνια της αλληλοσφαγής*».[46] Κάτι τέτοιο βέβαια είναι δυσκολότερο να γίνει σε μεγάλη κλίμακα από ότι σε διαπροσωπική, όμως ένα τέτοιο είδος συμφιλίωσης μέσα από το κοινό ανθρώπινο πένθος είναι η μόνη λύση που ίσως, μία μέρα, θα μπορούσε να φέρει μία μονιμότερη καταλλαγή στο ακόρεστο θυσιαστήριο των Αγίων Τόπων.

Αν υπάρξει ποτέ εξάλειψη του μίσους ανάμεσα στις δύο πλευρές της Μεσογείου, η συνεργασία θα πρέπει να γίνει με σεβασμό στον τρόπο ζωής και τον πολιτισμό των άλλων. Η Ευρώπη στην περίπτωση αυτή μπορεί να προβάλει το καλύτερο πρόσωπο της μεγάλης και πολύτιμης ανθρωπιστικής της παράδοσης. Τούτο όμως απαιτεί απομάκρυνση από τον σύγχρονο και απολύτως παρακμιακό «νέο-ευρωπαϊκό» οιωνεί πολιτισμό.[47] Χρειάζεται ακόμη και η αποφυγή της πολιτισμικής υπεροψίας: «*ας μη φρονούμε πως εμείς οι Ευρωπαίοι έχουμε το προνόμιο του πολιτισμού. Πολιτισμός – και μάλιστα ενεργός – είναι και ο τρόπος της καθημερινής ομιλίας. Από την άποψη αυτή ένας λεμβούχος του Νείλου, ένας "φελουκατζής", θα έβαζε τα γυαλιά στα δικά μας «κακομαθημένα» παιδιά που αποφοιτούν από αριστοκρατικά σχολεία*».[48] Για αυτό και επικρίνει αυστηρά την θεωρία του Samuel Huntington περί της σύγκρουσης των πολιτισμών, αντιτείνοντας ότι δε συγκρούονται οι πολιτισμοί αλλά τα συμφέροντα. Την χαρακτηρίζει ως «*φύλλο συκής*» για την κάλυψη της «*συμφεροντολογικής λύσσας*».[49]

Ευκαιρίες για την Ελλάδα και τη μεσογειακή της πολιτική

Η διατήρηση μίας πολυμερούς εξωτερικής πολιτικής, με σχέσεις συνεργασίας προς όλες τις δυνάμεις της περιοχής, αποτελεί βασική σταθερά των προτάσεων του Σ. Καργάκου. Όπως επανειλημμένα επισημαίνει, «*το ανήκομεν εις την Δύσιν έχει από γεωπολιτική άποψη προ πολλού ακυρωθεί*».[50] Χρησιμοποιώντας τον αποδιδόμενο στον Charles de Gaulle όρο, «*πολιτική πολλών αζιμουθίων*», και επιμένοντας την χρεωκοπία της αμέριμνης λογικής του «*δεν διεκδικούμε τίποτα*», περιγράφει τις ελληνικές δυνατότητες με μία αλληγορία: «*Ο πολιτικός, οικονομικός και πολιτιστικός προσανατολισμός της Ελλάδος εικονογραφείται με το θρησκευτικό μας σύμβολο: το Σταυρό. Η Ελλάς ανήκει και στο Βορρά, και στο Νότο και στη Δύση και στην Ανατολή. Και δεν μιλώ θεολογικά. Θυμίζω ότι ο Σταυρός προεκτεινόμενος παίρνει το σχήμα του ξίφους. Βεβαίως θα πάμε "ὅπου δεῖ" με το Σταυρό στο χέρι, ειρηνοφόροι, αλλ' όχι για να γίνουμε μάρτυρες. Το εορτολόγιο της Εκκλησίας μας έχει κορεσθεί. Δεν χωράει άλλα θύματα Αγίους*».[51]

Μακροί ιστορικοί δεσμοί ενώνουν την Ελλάδα με τον Αραβικό κόσμο, εντός του οποίου δρουν επί αιώνες τα ορθόδοξα πατριαρχεία. Η τρέχουσα στρατιωτική υπεροχή της Δύσης ίσως μία μέρα παύσει να υπάρχει και να βρεθούν οι Άραβες σε θέση ισχύος, οπότε η Ελλάδα πρέπει να φροντίζει να έχει καλές σχέσεις μαζί τους. Από την άλλη, πέραν των λόγων πολιτικής σύγκλισης, οι Έλληνες μοιράζονται με τους Εβραίους μία «*συν-μαρτυρική*» πορεία μέσα από μακραίωνους κατατρεγμούς και πάσης φύσεως δοκιμασίες.[52] Αλλού, ο συγγραφέας κρίνει πως και από την ρωσική παρουσία στη Μεσόγειο θα μπορούσε να επωφεληθεί η Ελλάδα, εφ' όσον πολιτευτεί με την μέγιστη δυνατή προσοχή.[53] Η θέση αυτή συμβαδίζει με το πνεύμα της εποχής του βιβλίου (2007), όταν οι σχέσεις της Ρωσίας με την Ευρώπη και τις ΗΠΑ ήταν σχετικά ομαλές, ακολουθώντας το πνεύμα του «ανοίγματος» της δεκαετίας του 1990. Το πρώτο σοβαρό επεισόδιο ψύχρανσης των σχέσεων, ο πόλεμος Ρωσίας-Γεωργίας, συνέβη αργότερα, το 2008. Την εποχή εκείνη η Ελλάδα, υπό την

κυβέρνηση Κώστα Καραμανλή, διαπραγματευόταν αγορές όπλων από την Ρωσία, ενώ υπογραφόταν η δημιουργία του αγωγού Μπουργκάς-Αλεξανδρούπολη, ο οποίος εν τέλει δεν κατασκευάστηκε ποτέ.

Παρ' ότι η πολυδιάστατη και το κατά δύναμιν ανεξάρτητη πολιτική παραμένει ζητούμενο, ειδικά για ένα κράτος με πολλαπλές και άκαμπτες εξαρτήσεις όπως η Ελλάδα, το διεθνές περιβάλλον έχει αλλάξει. Η οικονομική και δημογραφική άνοδος του μη δυτικού κόσμου είναι αδιαμφισβήτητη, όπως και το αμετάκλητο τέλος της «μονοπολικής στιγμής» των ΗΠΑ, όπως διαμορφώθηκε τα πρώτα 10-15 έτη μετά την πτώση της ΕΣΣΔ. Όμως ακριβώς αυτές οι ανακατατάξεις στην ισορροπία ισχύος οξύνουν τον ανταγωνισμό και την πίεση στις μικρές και μεσαίες δυνάμεις να «λάβουν θέση». Η ρωσική εισβολή στην Ουκρανία οδήγησε τις σχέσεις της Μόσχας με το ευρωατλαντικό σχηματισμό στο ναδίρ, και η διατήρηση ουσιωδών επαφών θα παραμείνει ένα θέμα δύσκολο και περίπλοκο, τουλάχιστον μέχρι την λύση ή έστω ύφεση του ζητήματος του πολέμου.

Επιστρέφοντας στη θάλασσα, ο συγγραφέας με πικρία παρατηρεί ότι: «*παρότι διαθέτουμε τη μεγαλύτερη ναυτιλία του κόσμου, δεν έχουμε ναυτική πολιτική. Παρότι διαθέτουμε τα περισσότερα νησιά της Μεσογείου (και τα ωραιότερα) δεν έχουμε χαράξει νησιωτική πολιτική*».[54] Οι επισημάνσεις και οι προτάσεις του επί του θέματος αποτελούν ίσως ένα από τα καλύτερα τμήματα του βιβλίου. Η ανάγκη διασύνδεσης της Ελλάδας με το εμπόριο Ασίας-Ευρώπης απαιτεί, σημειώνει, τη δημιουργία σύγχρονων λιμανιών στη νότια Πελοπόννησο και τη νότια Κρήτη. Η Καλαμάτα κρίνεται πως έχει ήδη επαρκείς εγκαταστάσεις, μένουν όμως η Νεάπολη (Βάτικα) και το Γύθειο της Λακωνίας, ενώ εκκρεμεί και η σιδηροδρομική σύνδεση Γυθείου-Τρίπολης. Οι σκληρά ειρωνικές γραμμές που αφιερώνει στους σιδηροδρόμους ηχούν τραγικά, ύστερα από την τραγωδία των Τεμπών: «*Εξυπακούεται ότι χρειάζεται όλο το σιδηροδρομικό δίκτυο της Πελοποννήσου ξήλωμα. Διότι το υπάρχον, όταν δεν είναι για τα νεκροταφεία (αναρίθμητα τα θύματα), είναι για τα πανηγύρια. Στέλνεις αυγά από την Καλαμάτα και φθάνουν στην Αθήνα… κοτόπουλα*»![55]

Το θέμα της Τουρκίας, αναπόφευκτο σε κάθε σοβαρή συζήτηση για τη διεθνή θέση της Ελλάδος, τίθεται με βάση των αρχών της ασφάλειας και της ανεξαρτησίας. Η μεν γεωγραφία ανοίγει πολλές ευκαιρίες σύμπραξης – ο συγγραφέας αναφέρεται σε παλαιότερη πρότασή του για σύνδεση Χίου-Μικράς Ασίας με γέφυρα, κάτι που θα ευνοούσε την ανάπτυξη του νησιού ως ναυτιλιακού κέντρου.[56] Η Άγκυρα είναι ευπρόσδεκτη σε ένα σχήμα μεσογειακής συνεργασίας και μπορεί να έχει καλές σχέσεις με την Αθήνα, προϋπόθεση όμως είναι η αμετάκλητη εγκατάλειψη των ηγεμονικών και αυτοκρατορικών φιλοδοξιών της. Πέρα από τη διαπίστωση αυτή – η οποία παραμένει ως σήμερα στο επίπεδο της ευχής, και μάλλον έτσι θα μείνει επί μακρόν – ο Σ. Καργάκος σημειώνει πως η αξία των Στενών του Βοσπόρου-Ελλησπόντου, το μεγάλο «χαρτί» της Τουρκίας, μειώνεται λόγω της μέλλουσας παράκαμψής τους από τον αγωγό Μπουργκάς-Αλεξανδρούπολη, και τη διαφαινόμενη αναβάθμιση της σημασίας των αγωγών έναντι των δεξαμενοπλοίων στη μεταφορά υδρογονανθράκων.[57] Εάν δε, κάποια στιγμή τον 21ο αιώνα, διαλυθεί η «*Κεμαλική αυτοκρατορία*», όπως η Οθωμανική τον 20ο, τότε θα προταχθεί η οικονομική αξία του Αιγαίου και αγκυροβολίων περί τον Ελλήσποντο, όπως ο Μούδρος στην Λήμνο και το Σίγρι στην Λέσβο.[58] Η Ελλάδα μπορεί ακόμη να γίνει κρίκος σύνδεσης μεταξύ της Μεσογείου και της Βόρειας ή της Βαλτικής θάλασσας, ως εναρκτήρια θέση μίας πανηπειρωτικής οδού Αλεξανδρούπολης – Ντάντσιχ.[59]

Αν και η ρητορική περί επικείμενης ή έστω διαφαινόμενης διάλυσης της Τουρκίας, όπως επί δεκαετίες επαναλαμβάνεται στα ελληνικά μέσα, ίσως ακούγεται ως ευσεβής πόθος ανέξοδης απαλλαγής μας από έναν επικίνδυνο και επίμονο ανταγωνιστή, οι παραπάνω κρίσεις είναι πολύ εύστοχες. Ο ρωσικός αγωγός ακυρώθηκε, μήπως όμως δεν παρακάμπτουν τα Στενά οι νέοι οδικοί και σιδηροδρομικοί άξονες, μεταξύ Αλεξανδρούπολης και βουλγαρικών λιμένων (Sea-to-Sea); Μήπως δεν αποκτά κεντρική σημασία η Αλεξανδρούπολη ως κόμβος μεταφορών, είτε πρόκειται για

το αμερικανικό υγροποιημένο φυσικό αέριο (LNG), είτε για τις αμερικανικές ενισχύσεις προς την Ουκρανία; Μήπως δεν εξοργίζεται και διαμαρτύρεται η Τουρκία, που ελληνικά λιμάνια υποκαθιστούν τον παραδοσιακό της ρόλο ως πορθμέα της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου; Το 2007 η Ρωσία ήθελε να παρακάμψει τη ΝΑΤΟϊκή Τουρκία, τώρα η ανεπαρκώς πιστή στη δυτική συμμαχία Τουρκία παρακάμπτεται από τις ΗΠΑ. Ο δε λόγος για σύνδεση Αλεξανδρούπολης και βορείου Ευρώπης έχει καταστεί επίκαιρος με την πρόσφατη είσοδο της Ελλάδος στο σχήμα Trimarium (Three Seas Initiative), το οποίο προωθεί τη στενότερη συνεργασία και την ανάπτυξη συγκοινωνιακών αρτηριών μεταξύ των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένων αυτοκινητοδρόμων (Via Carpathia) και σιδηροδρόμων (Rail-2-Sea) με κατάληξη την βόρεια Ελλάδα.[60]

Με οδηγό την ιστορία, στην Ελλάδα υποδεικνύεται μία διττή ναυτική πολιτική. Η πρώτη παίρνει το όνομά της από τον Θεμιστοκλή, ο οποίος κατέστησε την Αθήνα το κέντρο της Μεσογείου και πόλο έλξης εμπόρων και σοφών από όλο τον ελληνικό κόσμο. Με τον ίδιο τρόπο η Ελλάδα θα μπορούσε να διασυνδεθεί θαλάσσια με τα λιμάνια της Μεσογείου, καθώς και να προσελκύσει τους όπου γης ικανότερους και δημιουργικότερους ανθρώπους, οι οποίοι θα πλουτίσουν τη νέα τους πατρίδα με τις δυνάμεις τους. Η δεύτερη πολιτική επικαλείται τον Κίμωνα, τον συνεχιστή του έπους των Περσικών πολέμων, ο οποίος έπεσε πολεμώντας στο Κιτίον της Κύπρου. Η σύσφιξη του δεσμού Ελλάδος και Κύπρου αποτελεί τον πυρήνα αυτής της πρότασης. Το ενιαίο αμυντικό δόγμα Ελλάδος-Κύπρου (δυστυχώς αδρανές ήδη από την εποχή έκδοσης του βιβλίου) θα μπορούσε να επεκταθεί προς τη Συρία και όλες τις πέριξ της Τουρκίας χώρες, επιβάλλοντας στη δυνητική απειλή το ενδεχόμενο περικύκλωσης.[61]

Τι μπορεί όμως να προσφέρει η Ελλάδα στη Μεσόγειο, και δη στην επούλωση των τραυμάτων της; Μία οικουμενική πρωτοβουλία συμφιλίωσης με βάση τον αρχαίο και από όλους σεβαστό πολιτισμό της. Όπως ο Άγγελος Σικελιανός και η Εύα Πάλμερ αγωνίστηκαν για την Δελφική Ιδέα στους δίσεκτους χρόνους του Μεσοπολέμου, η Ελλάδα έχει την ευκαιρία να δώσει μία νέα, Αδελφική Ιδέα, η οποία θα ανοίγει το δρόμο για την παράκαμψη του σημερινού μίσους. Με λύπη διαπιστώνει πως στην ελληνική τηλεόραση (την *τηλοψία*, όπως προτιμά να την καλεί) δεν υπάρχει ούτε μία εκπομπή για τον κόσμο της Μεσογείου, και προτείνει η Ελλάδα να αναλάβει πρωτοβουλία για τη σύσταση ενός κοινού Παμμεσογειακού Ραδιοτηλεοπτικού Σταθμού.[62]

Η εισήγηση στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Οι προτάσεις του βιβλίου δεν εξαντλούνται στα θαλάσσια και μεσογειακά θέματα. Ειδικότερα, στο τέλος παρατίθεται μία εισήγηση του Σ. Καργάκου σε εκδήλωση του Πανεπιστημίου Πειραιώς, στις 12/04/1997, όπου αναπτύσσεται ένα πιο ολοκληρωμένο στρατηγικό όραμα για την ελληνική εξωτερική (κυρίως) πολιτική. Βασική αρχή το οράματος αυτού είναι προσπάθεια ισορροπίας του απαραίτητου ρεαλισμού που επιβάλλουν οι αντικειμενικές συνθήκες και οι διεθνείς προκλήσεις, με ένα πνεύμα ρομαντικό, δηλαδή επίκλησης και εξυπηρέτησης ηθικών αξιών. Το δίπολο αυτό διατρέχει εμφανώς το σύνολο του βιβλίου. Ο ομιλητής, ξεκινώντας από την Μεγάλη Ιδέα και την περίφημη δημηγορία του Ιωάννη Κωλέττη στην Βουλή το 1844,[63] ζητεί μία γενική εσωτερική ανάταξη του Ελληνισμού

Μεγάλη σημασία δίνεται στον Ελληνισμό της διασποράς: «*Η Ελλάς*», λέγει, «*πρέπει να παύσει να πολιτεύεται ως Ελλάς. Πρέπει να πολιτεύεται ως Ελληνισμός*». Υπενθυμίζει πως από την δεκαετία του 1980 είχε καταθέσει πολυσέλιδη πρόταση για τη δημιουργία ενός Οργανισμού Ηνωμένων Ελλήνων, καθώς και μίας νέα αμφικτιονίας σε «*καθημερινή επικοινωνία... χάρη στα νέα συστήματα*».[64] Ενδιαφέρουσα, αν και δεν αναλύεται περεταίρω, είναι και η πρόταση συνεργασίας

του ελληνικού εμπορικού στόλου με το Πανεπιστήμιο Πειραιώς για την ανάπτυξη ενός παγκοσμίου συστήματος τηλε-ιατρικής.[65]

Καθώς βέβαια, ο Σ. Καργάκος ήταν πρωτίστως εκπαιδευτικός και φιλόλογος, και ο πολιτισμός δεν μπορεί να μην έχει πρωτεύουσα θέση σε ένα σχέδιο εθνικής αναζωογόνησης, κατατίθεται το αίτημα η Ελλάδα να γίνει κέντρο κλασσικών, μεσαιωνικών και ορθοδόξων σπουδών, στο πρότυπο άλλων μικρών και μεγάλων χωρών (Βουλγαρία και θρακικές σπουδές, Ισραήλ και εβραϊκές, Ιαπωνία και ελληνικές). Ο στόχος αυτός θα εξυπηρετηθεί με τη γενική ανάταση των γραμμάτων στη χώρα, κατεύθυνση προς την οποία θα συντείνει και η δημιουργία μίας αλυσίδας κλασσικών γυμνασίων 7ετούς φοίτησης.[66]

Εν κατακλείδι

«*Αγαπητέ αναγνώστη, φθάνοντας στην "ακτή του τέλους", τούτο αισθάνομαι την ανάγκη να σου ομολογήσω: η Μεσόγειος είναι μέγιστο μάθημα ελευθερίας. Για αυτό και η αθηναϊκή δημοκρατία είχε θαλασσινό άρωμα, γι' αυτό και το βήμα της Πνύκας, πριν από τους Τριάκοντα, έβλεπε προς τη θάλασσα. Γενικώτερα, όμως, το υγρό στοιχείο της Μεσογείου υπήρξε η υγρή μοίρα του ελληνικού στοιχείου. Η Μεσόγειος είναι το "εμείς" μας. Είναι ο συναισθηματικός καθρέφτης, το ιστορικό μας απείκασμα. Μία έμψυχη ηχώ που το κυμάτισμά της ανακλά τον κυματισμό των δικών μας ελπίδων και προσδοκιών. Η Μεσόγειος μας δίνει – συχνά στο πολλαπλάσιο – ό,τι της δίνουμε. Μας παίρνει πάλι ό,τι μας δίνει. Συχνά με το παραπάνω. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, που συχνά στα θαλασσινά μας τραγούδια επονομάζεται "πικροκυματούσα". Ασφαλώς, αύριο το κύμα της θα είναι περισσότερο πικρό, αν την κάνουμε Θάλασσα των Στεναγμών, με μία ανεμώλια πολιτική αντιπαραθέσεων*».[67]

Το βιβλίο του Σ. Καργάκου αποτελεί ένα βραχύ, αλλά δυσανάλογα βαθύ και πυκνό σε ιδέες, κρίσεις και πληροφορίες βοήθημα για τον αναγνώστη που ενδιαφέρεται τόσο για το ιστορικό παρελθόν, όσο και για τα επίμονα προβλήματα του παρόντος. Μπορεί να λειτουργήσει ως εισαγωγή σε εκτενέστερα ιστορικά έργα, όπως του Fernand Braudel ή του Jeremy Black, έχει όμως το πλεονέκτημα της ελληνικής οπτικής και την μεγάλη αξία που δίνει η οξυδερκής και αυστηρή ανατομία των διεθνών ζητημάτων. Η καταγγελία της συμπεριφοράς των μεγάλων δυνάμεων ως «*πολιτική[ς] που καταργεί το μέλλον*» έχει ισχύ διαρκή.[68] Στον αβέβαιο κόσμο του 2024, τόσο μακριά από τις αισιόδοξες υποσχέσεις της μεταψυχροπολεμικής ευφορίας, η προσοχή για να μην οδηγηθεί η Μεσόγειος και η οικουμένη στον Αρμαγεδδώνα, από την τύφλωση και την πώρωση των ποικίλων Βεελζεβούλ, Βεεμώθ και Λεβιάθαν, είναι το λιγότερο που μπορεί να ελπίζει κανείς.

**διεθνολόγος, κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου Βυζαντινής ιστορίας*

---

[1] Σαράντος Ι. Καργάκος, *Μεσόγειος, Η υγρή μοίρα της Ελλάδος και της Ευρώπης, Ιστορική και Γεωπολιτική Μελέτη*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007, σελ. 11-15.
[2] Ο.π., σελ. 17.
[3] Ο.π., σελ. 25-27.
[4] Ο.π., σελ. 29-31.
[5] Ο.π., σελ. 52.
[6] Ο.π., σελ. 52-54.
[7] Ο.π., σελ. 27-28.
[8] Ο συγγραφέας παραπέμπει στο περιοδικό Monthly Review, 2006.
Πρόκειται το δίχως άλλο για το άρθρο του John Bellamy Foster, "The New Geopolitics of Empire", *Monthly Review: An independent socialist magazine*, τόμος 57, τεύχος 8, Ιανουάριος 2006 [monthlyreview.org/2006/01/01/the-new-geopolitics-of-empire/ - ανάκτηση 09/01/2024].

[9] *Μεσόγειος*, σελ. 17-18.
[10] Ιωάννης Ε. Κωτούλας, *Ιστορία της ελληνικής γεωπολιτικής: από τον 19ο αιώνα έως την συστημική γεωπολιτική ανάλυση*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2020, σελ. 72-75, 79-81.
[11] *Ιστορία της ελληνικής γεωπολιτικής*, σελ. 38-42, 66-67· Αλέξανδρος Δ. Στογιάννος, *Η σύγχρονη ανάγνωση του Friedrich Ratzel και ο περί γεωγραφικού ντετερμινισμού μύθος: η περίπτωση του Ανατολικού Ζητήματος*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2012, σελ. 123-128, 136-139, 171-193, 290-304· Ιωάννης Θ. Μάζης, *Ο Ζωτικός Χώρος του Φρειδερίκου Ράτσελ*, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ. 51-66.
[12] ἀνεμώλιος: μάταιος, ἄγονος, ἄκαρπος… ὁ ὤν ἕρμαιον τῶν ἀνέμων. Ιωάννης Σταματάκος, *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Βιβλιοπρομηθευτική, Αθήνα 1994, σελ. 111.
[13] *Μεσόγειος*, σελ. 34.
[14] Ο Mackinder εξετάζει τα μικρού-μεσαίου μεγέθους έθνη τα οποία διαμορφώθηκαν στην ανατολική Ευρώπη, μεταξύ Γερμανίας και Ρωσίας, ύστερα από το τέλος του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου, και σημειώνει: «*Οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι από τους επτά λαούς που εξετάζουμε στο Μεσαίο Τμήμα που επέτυχαν την απελευθέρωση απ’ τον γερμανικό έλεγχο στον πόλεμο αυτόν για τον απλό λόγο ότι βρίσκονται εκτός της Heartland και, ως εκ τούτου, προσβάσιμοι από τη ναυτική δύναμη. Αλλά στη σημερινή εποχή των υποβρυχίων και των αεροπλάνων, η κατοχή της Ελλάδας από μια μεγάλη δύναμη της Heartland θα έφερνε ίσως μαζί της και τον έλεγχο της Πλανητικής Νήσου. Η ιστορία της Μακεδονίας θα επαναλαμβανόταν*». Halford J. Mackinder, *Δημοκρατικά ιδεώδη και πραγματικότητα & άλλες τρεις εισηγήσεις*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2006, σελ. 335.
[15] *Μεσόγειος*, σελ. 35-36.
[16] Ο.π., σελ. 36-37.
[17] 109b· Πλάτων, *Φαίδων (ἢ περὶ ψυχῆς)*, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες» 180, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1993, σελ. 238-241.
[18] Μέρος του εξωφύλλου του βιβλίου, άλλωστε, καταλαμβάνει χάρτης των ελληνικών αποικιών στη Μεσόγειο.
[19] *Μεσόγειος*, σελ. 19-22.
[20] Ο συγγραφέας παραπέμπει στο έργο του στρατηγού Βίκτωρος Δούσμανη, *Η Ιλιάς και ο Τρωικός πόλεμος*, εκδόσεις Δημητράκου, Αθήνα 1934.
[21] *Μεσόγειος*, σελ. 22-23.
[22] Ο.π., σελ. 24-25. οὔτε χρησμοῖς ἐᾶν προσέχειν οὔτε μαντείας ἀκούειν, ἀλλὰ καὶ τὴν Πυθίαν ὑπονοεῖν ὡς φιλιππίζουσαν· Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι: Δημοσθένης*, 20.1.
[23] Θουκυδίδης, 6.15.2.
[24] Ο.π., 6.34.1-2.
[25] Ο.π., 6.90.1-4· *Μεσόγειος*, σελ. 32-33.
[26] Ο Σ. Καργάκος αφιέρωσε ένα ιδιαίτερο σύγγραμμα για το Βυζαντινό ναυτικό, βασισμένο σε διαλέξεις του στην Σχολή Πολέμου του Πολεμικού Ναυτικού το 1991. Σχετικά με τον θαλάσσιο ανταγωνισμό Βυζαντινών και Αράβων, βλ. Σαράντος Καργάκος, *Το Βυζαντινό Ναυτικό: Η επίδραση της θαλάσσιας ισχύος στην ακμή και την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007, σελ. 57-86.
[27] *Μεσόγειος*, σελ. 38-42.
[28] Ο.π., σελ. 43-45.
[29] Ο.π., σελ. 48-50.
[30] Ο.π., σελ. 45-46. Για την πολύ στενή σχέση της Βρετανίας με το Μεσόγειο, βλ. το πρόσφατο έργο του Jeremy Black, *Μικρή Ιστορία της Μεσογείου*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2023, σελ. 206-207, 222-229, 238-243, 267-280, 342-352, 364-365,
[31] *Μεσόγειος*, σελ. 56-57.
[32] Ο.π., σελ. 58-64.
[33] Διονύσης Χουρχούλης, “*Ο σοβιετικός στόλος στη Μεσόγειο*”, Καθημερινή, 18/09/2017 (kathimerini.gr/world/926971/o-sovietikos-stolos-sti-mesogeio/ - ανάκτηση 09/01/2023).

[34] Eric J. Zurcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σελ. 278-279· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία 5, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001, σελ. 89.
[35] Μεσόγειος, σελ. 47.
[36] Ο.π., σελ. 67-68.
[37] Ο.π., σελ. 15.
[38] Ο.π., σελ. 54.
[39] Ο.π., σελ. 78-83.
[40] Ο.π., σελ. 83.
[41] Δημήτρης Β. Πεπόνης, *Το Τέλος της Μεγάλης Παρέκκλισης: Από την Ουκρανία και την Πανδημία στη Νέα Πλανητική Τάξη*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2023, σελ. 77.
[42] *Μεσόγειος*, σελ. 71-73.
[43] Ο.π., σελ. 88-89.
[44] Ο.π., σελ. 75-78.
[45] Ο.π., σελ. 86.
[46] Ο.π., σελ. 93-95.
[47] Ο.π., σελ. 90-91.
[48] Ο.π., σελ. 91.
[49] Ο.π., σελ. 89-90.
[50] Ο.π., σελ. 84.
[51] Ο.π., σελ. 131-132.
[52] Ο.π., σελ. 84-85.
[53] Ο.π., σελ. 65.
[54] Ο.π., σελ. 99.
[55] Ο.π., σελ. 101.
[56] Ο.π., σελ. 108.
[57] Ο.π., σελ. 102.
[58] Ο.π., σελ. 103.
[59] Ο.π., σελ. 108. Ντάντσιχ είναι, βεβαίως, το παλαιό γερμανικό όνομα της πολωνικής σήμερα πόλεως Gdansk. Ο έλεγχος του Ντάντσιχ ήταν μία από τις θρυαλλίδες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.
[60] Μάριος Νοβακόπουλος, "Οι Νέοι Δρόμοι της Ανατολικής Ευρώπης και η Ελλάδα", *energia.gr*, 19/09/2023 (energia.gr/article/210846/oi-neoi-dromoi-ths-anatolikhs-eyrophs-kai-h-ellada – ανάκτηση 10/01/2023)
[61] *Μεσόγειος*, σελ. 138-139.
[62] Ο.π., σελ. 116-117.
[63] Ο.π., σελ. 127.
[64] Ο.π., σελ. 133-134.
[65] Ο.π., σελ. 134-135.
[66] Ο.π., σελ. 135-136.
[67] Ο.π., σελ. 121-122.
[68] Ο.π., σελ. 116.